СЛАВНІ ПОБРАТИМИ

Історичне оповідання

I

Неспокійно було на Україні. Од села до села переходили звістки про те, що швидко мають прийти запорожці визволяти людей від польського панування. Багато парубків, которі були завзятіші, тікали тоді від панів та мандрували на Січ, щоб битися за рідний край разом з запорожцями. По селах та по містах люди напружено прислухалися до всякої звістки, хвилювались і юрбами вибігали назустріч всякому подорожньому.

Вже не вперше з Запорозької Січі прилітали на Україну орли-запорожці на поміч поневоленим братам. Приводив їх Лобода, приводив Тарас Трясило, і Павлюк, і Остряниця, і багато інших ватажків, так що от уже піввіку, як мало не щороку повставала на поляків то Правобережна, то Лівобережна Україна. За ті повстання поляки люто помщалися й на козаках, і на селянах, та, проте, своєю помстою вони тільки дратували наших людей, гартували їхні душі та збільшували у них бажання скинути з себе нестерпуче панське ярмо й вибитись на волю. Надія на перемогу над поляками не вгасала на Україні; вогонь повстання жеврівся під попелом попалених поляками українських сіл, і досить було невеликого вітру з Запорозької Січі, щоб той вогонь знову палахнув полум'ям.

У такі часи одного літнього вечора 1648 року до села Ступанівки, що простяглося своїми зеленими садками понад річкою Бугом, наближалося двоє подорожніх. Ті подорожні були одягнені старцями, а проте, йшли бадьоро, як ходять козаки.

Не вспіли ще невідомі наблизитись до першої од краю села хати, де жила стара удова Нечаїха, а вже назустріч їм із села вибігли й старі й малі, бо всім хотілося довідатись, чи не з Запорожжя подорожні, та розпитати, чи не чули вони про їх синів, батьків та чоловіків, що пішли на Січ.

Всі селяне один перед одним закликали невідомих старців до своїх хат, та тільки ті не хотіли йти ні до кого, а сіли на призьбі під хатою Нечаїхи і попросили напитись.

Випивши півглечика сирівцю, що стара жінка винесла їм з хати, старіший з невідомих передав глечика товаришу, а сам звернувся до Нечаїхи:

— Дай, Боже, вам, тітко, за вашу ласку скоріше побачити вашого сина Данила.

Стара Нечаїха аж руками сплеснула, почувши, що подорожні знають її сина. Вона сіла поруч гостя і вчепилася своїми старими руками у його плече, неначе страхаючись, щоб той не втік од неї.

— Ти знаєш його? — почала вона говорити поспішаючись. — Ти бачив мого Данила? Розваж же мене, серденько, скажи про Данила — чи живий він, чи здоровий?

— А як його не знати, твого Данила, — одповів подорожній, — коли його вже вся Україна знає. Два тижні, як твій син вирядив нас сюди. Звелів і тобі вклонитися та переказати, що за тиждень і сам прибуде.

— Дай же тобі, Боже, здоров'я, чоловіче добрий, за твою радісну звістку! — плакала з радощів квола жінка. — Пошли, Боже, тобі щастя й долю! Я його, мого голубонька, вісім років не бачила, — думала вже, що й на світі немає!..

Тим часом молодший подорожній вдався до селян:

— Що ж, люде добрі, як тут у вас? Чи на себе та на своїх дітей працюєте, чи про панів дбаєте та кривавим потом обливаєтесь?

— Де вже там на себе! — озвалися люди з юрби. — Звичайно, на панів робимо!

— Ну, а церкви у вас вільні? У титаря ключі од церкви? Чи, може, у жида?

— Та не в кого ж, як не в жида! — обізвався похмурий на вигляд чоловік. — От дитину мені хрестити треба, а жид за те, щоб одімкнути церкву, три копи грошей править!.. А де мені взяти?

Чорні брови подорожнього збіглися докупи, заховавши собою глибоку зморшку, що розрізувала його чоло надвоє, очі ж його палахнули лютим вогнем.

— А ти ж йому кланявся? — спитав він селянина.

— Поклонишся, як немає грошей! Бодай вже він не діждав удруге!

Невідомий схопився з призьби і з обуренням гукнув до натовпу:

— А доки ж ото ви будете ходити у ярмі? Доки будете своєю працею ворогів годувати? Доки будете терпіти наругу над нашою вірою й над церквою Божою? Чому не беретеся до розправи?

Проміж селянами пробіг гомін. Всі злякано озиралися, а один з юрби навіть радив тікати од подорожніх, поки панські прибічники не почули того, що він говорить.

— Зайці ви легкодухі! — грізно гукав до юрби подорожній. — Хіба не чули ви, що вже вилетів з-за порогів орел з орлятами? Не чули того, що вже гетьман наш, Богдан Хмельницький, з запорожцями двічі побив лядське військо і побрав у полон їхніх ватажків? Не чули, що стає вся Україна за волю свою та віру православну?

— А як ти теє знаеш? Од кого чув?

Подорожній скинув сіряк, що був у його згорнутий за плечима, вийняв з сіряка шаблю і, витягши її з піхов, підняв угору, щоб всі бачили.

— Ось від кого знаю! — сказав він здивованому мирові. — Бачите, по шаблі кров запеклася? Ми обоє з побратимом — січовики і власноручно рубали ворогів у бойовищах.

Поміж селянами пішов радісний гомін, а проте, були й такі, що не вірили:

— Оповідай нам, як все було, тоді повіримо тобі.

— То слухайте! — почав козак. — Хмельницький Богдан утік з Чигирина на Січ і змовився там з добрими товаришами — Перебийносом, Нечаєм, Богуном, Небабою, Ганжою й іншими, щоб визволити Україну з-під лядської кормиги і повигонити з нашого краю всіх наших ворогів. От і вийшли ми з Військом Запорозьким з Січі та, добувши Кодака, пішли до Жовтих Вод, назустріч польському війську, що йшло з сином коронного гетьмана Потоцького. А перестрівши там те військо, знищили його до одного чоловіка.

Люде загомоніли неймовірно:

— Це вже ти щось не тее... Де ж пак, щоб до одного чоловіка!

— Не вірите? Ну то розкажу, як було... Наш Хмельницький з біса розумний! Він вирядив Перебийноса з козаками у Княжі Байраки, щоб там, позад польського стану, покопати рівчаки та ями та поробити з дубів засіки, а сам ударив на Потоцького спереду. Поки билися, Богун умовив драгунів, — а ті драгуни всі були з наших земляків, — щоб вони не били на свою віру, а переходили на наш бік, а тут ще й реєстрові козаки, що були з Барабашем, вбили його та теж до нас прилучилися. Тоді Потоцький налякався та й потяг до Княжих Байраків... Аж там — засіки та ями, та ще й Перебийніс з козаками! Загнали ми лядське військо у ями та рівчаки, здавили його з усіх боків та й вигубили до останнього жовніра!

— І Потоцького?!

— Потоцького підвели з долу пораненого, так і він другого дня дійшов... От як ми віддячили ляхам за те, що не хотіли з нами по правді жити!.. Чимало товаришів під той час уславилося, а найбільше над усіх уславився Нечай Данило. У нього шабля як дві моїх — важка, що я й не підніму її, а він нею косив ворогів, немов траву на покосі... Куди не кинеться своїм конем вороним, скрізь купи ворожого трупу виростали!

— О, наш Данило неабиякий молодець, — радісно гомоніли селяне. — Над нього немає другого козака.

А стара Нечаїха згорда дивилася на всіх, немов говорила: "Це я вигодувала такого велетня, що дужчого й сміливішого над нього й на світі немає".

— Ну далі, далі говори! — гукали з юрби.

— А далі те ж саме було й під Корсунем, де стояли з великим військом два польські гетьмани — Потоцький та Калиновський. Усе їх військо ми вигубили, а обох гетьманів у полон забрали та віддали татарам у неволю. З-під Корсуня наш гетьман привів військо в Білу

Церкву, а полковників порозсилав на всі боки, щоб підняти людей, повигонити з України всіх ляхів і жидів та зібрати велике військо. От і пішли: Перебийніс — на Полтавщину, Небаба — на Чернігівщину, Богун — на Поділля, а Нечай — на Брацлавщину.

— Слава тобі, Боже!.. — загомоніло навкруги.

— Тепер незабаром і нас визволять!

— Кого ж це вам ще треба дожидати? — знову скрикнув у запалі невідомий. — Війська польського тепер немає аж до Варшави, а отсих кілька десятків жовнірів, що пан ваш держить при собі, невже ж ви самі не подолаєте? Хто хоче бути вільним, той сам собі повинен добувати волю! Нема чого на інших покладатись! Беріть до рук зброю, яка в кого єсть, а в кого нічого нема, той нехай загострить кілок або візьме до рук хоч кийок добрий! От, як смеркне, збирайтеся всі сюди, то я й поведу вас!

— Скажи ж нам, хто ти єсть?

— Запорожець Морозенко, та й годі! Той самий, що засипає ворогам морозу за шкуру!

Оповідання Морозенка та його запальні речі осяяли світлом і зміцнили душі пригноблених людей. Всі схаменулися й зрозуміли, що воля у їх власних руках. У ту ж ніч заблищали ножі й почалась розплата з гнобителями за всю кривду. Не вспіли ще проспівати перші півні, як село було вже вільним і славило запорожців, оборонців волі й козацької слави.

II

У чистому полі, на широкому роздоллі, ледве помітним шляхом, їхала на добрих конях ватага козаків. Попереду тих козаків у червоних

жупанах, сяючи на сонці дорогою зброєю, басували кіньми славні побратими Данило Нечай та Іван Богун.

Ці два запорозькі ватажки мали кожен окрему вроду і вдачу: Нечай був велетень, що його не всякий кінь видержував на собі; Богун же був не дуже великий, але кремезний і такий дужий, що роздратованого бугая спиняв за роги; Нечай був веселий та жартливий гультяй; Богун же трохи суровий і гульні не любив; Нечай нічого не страхався і, воюючи, кидався на ворога осліп; Богун же завжди обмірковував, яким би то чином здолати ворога так, щоб і самому лишитися цілим, і не вигубити товариства...

Запорожці дуже любили Нечая за його щиро козацьку вдачу і дуже поважали Богуна за його спритний розум. Ніколи не було кращого побратимства для військової справи, як побратимство Нечая з Богуном, бо Богун давав Нечаєві поради, як перемогти ворогів, а той перемагав.

Обидва козаки давно покинули рідні оселі й пішли на Січ, бо тільки там і була воля, звідтіля тільки й можна було допомагати рідній Україні. Не було ні одного повстання, щоб у йому побратими не брали участі. Вони ходили на поляків, на Крим та на турецькі землі, і в тих походах та війнах Богун не один раз рятував свого шпаркого побратима од смерті.

Така була пора, коли чигиринський сотник Богдан Хмельницький підняв повстання проти поляків.

Хмельницького побратими знали добре. Він для січовиків був свій. Через те, коли Хмельницький прибув до Січі збирати товариство, Нечай та Богун перші приєдналися до нього і під час всієї війни ставали йому у великій послузі.

Тепер, після перемоги над польським військом під Жовтими Водами й під Корсунем, Нечай та Богун пішли піднімати на поляків Брацлавщину, Поділля та Волинь.

Вийшовши з Білої Церкви з кількома десятками запорозького товариства, вони швидко згуртували коло себе великий загін і йшли Київщиною на Поділля, лишаючи позад себе попалені панські будинки та зруйновані замчища.

Попереду побратимів розійшлися в усі боки вірні товариші, як оті Морозенко з Полуяном, і намовляли людей узброюватись та вставати на поляків, так що Нечаєві й Богунові доводилося ставати до бою тільки там, де в панів були цілі хоругви жовнірів, вояків або де пани ховалися по великих та міцних замках.

— Не до вподоби мені, Йване, оця війна по замках! — говорив Нечай, їдучи. — Незручно й шаблею розмахнутись. Нема краще, як було на Жовтих Водах та під Корсунем! Там було де розійтись, а тут і шаблю можна пощербити!

— Не журись, — одповів Богун, — ще не один раз доведеться нам зійтися з ворогами в чистому полі! Шкода мені з тобою, Данило, розлучатися, а проте, час мені по вертатися на південь.

— От заїдемо до моєї неньки. Відпочинеш трохи, та й розійдемося, бо справді наш загін дуже побільшав і час його поділити надвоє.

Ластівкою вилинула з хати стара Нечаїха назустріч синові. Де поділася й кволість її, й неміч, навіть очі заблищали, як у молодої! Підбігла, впала синові на груди. Син пригорнув матусю, й пішли обоє до хати.

Та недовго довелося матері, що вигодувала сина-орла, любувати на його. У козака-орла була й орлова доля. Не встигла Нечаїха привітати дорогих гостей хлібом-сіллю, як у хату ввійшов пристаркуватий чоловік і вклонився Нечаєві.

— Рятуй мою дитину, Данило — мовив він, привітавшись.

Нечай пізнав дядька Оверка, материного сусіду.

— Це ви, Оверку? Яке ж у вас лихо?

— Чи ти мою дочку, Прісю, пам'ятаєш?

У думці в Нечая встали його дитячі літа і маленька дівчинка, сусідова дочка, що все крутилася біля його, як він ще хлопцем бавився на леваді з товаришами у цурку, у гилку тощо. Згадав, як дівчинка було заплаче, коли він відіпхне її, щоб не лізла під ноги; і як йому зараз же робилося жаль маленької Прісі, і він знову жалував та пестив її.

Далі згадалися Нечаєві ті часи, коли він уже козаком вернувся з походу після нещасливого повстання отамана Павлюка. Пріся була тоді вже дорослою — чорнобривою та кароокою красунею. Вона часто співала й весело розмовляла з Данилом. Згадалося й те, як він через рік знову збирався виїздити до Січі і як тоді Пріся несподівано заридала, прощаючись. Хоч у козака була тоді на думці лише гостра шабля та добрий кінь, а проте, Нечай всі ці вісім років, що він не бачив Прісі, часто згадував її, і жаль йому було тієї товаришки дитячих літ.

Всі ці спогади блискавкою пробігли в голові козака, і він, збентежений, спитав:

— А що ж там сталося з Прісею? Де вона? Певно, давно заміж пішла?..

— Пішла, у Красне, за Мельника, тільки не мала долі, бо через рік і вдовою стала. На лихо її, вона дуже вродлива. На тім тижні пробігав там Ганжа з товариством та й вигнав був ляхів з Красного, але як тільки він пішов далі, вороги наші знову повернулися з військом, багато людей на смерть замучили, а декого, помщаючись, так покалічили, що страшно глянути: кому вуха одрізали, кому носа розсікли! Серце в'яне й душа

болить... То ось тепер ляхи вхопили Прісю у власній хаті та й забрали в полон, до замку.

— А, сто чортів їм у печінки! — гукнув Нечай і скочив з лави. — Що ж там робиться у замку?

— Що робиться? Бенкетують вражі ляхи щодня. Мед-вино кружляють та гуляють! А подолати їх несила нам, бо в замку аж дві хоругви жовнірів.

Нечай поправив на собі зброю і вдався до Богуна:

— Поїдемо, побратиме, уостаннє зо мною?

— Згода... Поїдемо!

Припала тут старенька Нечаїха до свого сина, мов чайка до чаєнятка:

— Світе мій ясний!.. Дитино люба! Невже знову посиротити мене хочеш?

— Не плачте, мамо, — одповів син, — та поблагословіть у поход іти. Не задля гульні покидаю вас, а щоб рятувати земляків від неволі й знущання!

— Ну, так нехай же тебе Господь-Бог захистить! — І стара мати побожно хрестила тремтячою рукою свого велетня сина.

Через який час до Красного наближалася чимала валка козаків з обома славними ватажками. Сонце тільки що сховалося за лісом, і на заході ще червоніла зоря; зірки одна по одній неначе виринали з неба; на річку й байраки спадала мла; села, що розлягалися понад шляхом,

були поквітчані зеленими садками й запашними квітками... Тихо та любо було навкруги, неначе в раю... Здавалося, що спокій та щастя панують по всій тій країні... Проте це так тільки здавалося, насправжки ж тут брат на брата гострив ножа, брат братові завдавав тяжких мук!..

Ще за кілька гонів до Красного козаки почули крик і стогін людей. Той стогін і благання рвали їм серце, і, поспішившись на той лемент, козаки побачили три вбиті в землю палі з настромленими на них людьми. То були селяне з Красного, покарані за те, що розказували поміж себе про повстання Хмельницького.

— Кари ворогам! — загукали козаки, знімаючи мучеників з паль і погрожуючи у бік Красного. — Нікому милосердя, коли так!

Всі, вкупі з Нечаєм, поривалися зараз же вдарити на замок, але Богун порадив раніше виманити з замку жовнірів та вибити їх, а тоді вже йти на замок. Нечай пристав до тієї думки, і, коли смерклося, Богун поставив Нечая з двома сотнями козаків у залогу недалеко від замку, а сам з сотнею увійшов у місто, скликав людей на майдан і намовив їх гвалтувати, не боячись ляхів.

У замку тим часом ішов бенкет. До вельможного власника замку позбиралося чимало панів з поруйнованих околиць, бо там уже почалося повстання; господар замку привітав усіх як гостей. У замку було дві хоругви жовнірів, і пани були певні, що хлопи не насміють змагатися з такою силою; про Хмельницького ж тут знали, що він далеко.

У великій горниці замковій стояли чотири довгі столи, а за ними сиділи пани й пані і, весело розмовляючи, вечеряли.

Вельможний господар щедро частував своїх гостей дорогими винами; після вечері ж мали бути ще танці, музики й інші забавки.

Аж ось серед веселого сміху й розмови у горницю увійшов один хорунжий і пошепки мовив до вельможного господаря:

— У місті неспокійно, ясновельможний пане! Прибуло увечері біля сотні козацької наволочі, підбурюють і наших хлопів до повстання!

Саме в ту мить з майдану стало чутно, як вигукували селяне.

— Яке нахабство! — скрикнув господар. — На палі їм схотілося! Вдарте на ту наволоч обома хоругвами одразу, щоб враз загасить повстання. Рубайте всіх, що зібралися на майдані, без жалю та подбайте, щоб козаків якнайбільше живцем перед мої очі поставити, — я їх завтра порозсадовлю по палях по всіх околицях!

Вирядивши хорунжого, хазяїн заспокоїв гостей, і вони почали знову гукати йому "віват" та наливати келихи, а жовніри почали виходити з замку й лаштуватись до бою.

Скоро у повітрі пролунав постріл. То Богун стрельнув з пістоля, щоб подати гасло Нечаєві. Сам він почав з козаками відходити з майдану у вулицю, а щоб поляки подумали, ніби він їх злякався, звелів селянам ховатись поза тини.

Жовніри зраділи, що вся юрба тікає, і кинулися за козаками у вулицю, та не вспіли вони втягтися натовпом поміж тини, як Богун гукнув:

— Стійте, пани-брати!.. Всипте тепер ворогам з рушниць квасолі та зустрівайте списами!

Козаки спинилися, випалили з мушкетів і кинулися на жовнірів хто з чим. Жовніри з несподіванки спинилися, далі ж, розглядівши, що козаків небагато, почали на них нападати. Саме тут позад жовнірів стало чутно брязкіт зброї й тупотіння коней, — то вихором летів Нечай з

товариством. Ще мить — і важка його шабля почала ходити по головах ворогів.

— За волю, панове-товариші! — гукав Нечай. — За козацьку волю! Не пускайте ляхів до замку! Ні одного не пускайте!

Здавили козаки жовнірів з двох боків, толочили їх кіньми, кололи списами, рубали шаблями, і незабаром від тину до тину, через усю вулицю, лягла купа трупу.

Дехто з жовнірів, перескочивши через тини, хотів утікти до замку городами та садками, так селяне перепиняли й тих.

— Ану, тепер до замку! — гукнув Нечай, і подався з козаками до замкової брами.

Жахнулися пани, почувши, що Нечай, мов Божа кара, біжить на їх. Не насміли вони оборонятись і віддалися на ласку козаків. Та не було від козаків їм помилування за їхню кривду, всіх козаки порубали шаблями. Тільки власника замку Нечай лишив живим і звелів йому показати в замку всі скарби.

— А де ж ти переховуєш живий скарб? — спитав його Нечай після огляду всіх горниць та льохів. — Де красуня Мельничка та молоді наші дівчата?

Пан привів Нечая до одного замкненого покою. Не відаючи нічого про те, що коїлось у місті, у тім покої сиділи, вмиваючись сльозами, замкнені дівчата й молодиці, що на своє лихо породилися на світ вродливими, і з тяжкою журбою дожидали своєї гіркої долі...

Аж ось упали двері від могучого плеча Нечаєвого, сполохані красуні, розглядівши козаків, радісно сплеснули руками.

Пріся враз пізнала Нечая.

— Данило! — скрикнула вона. — Це ти прийшов мене рятувати?! Чи пізнав же ти мене, орле мій! Чи пізнав ту Прісю, що малою бавив?

Не стямившись від щастя, молода удова припала до Нечая. Він приголубив її й заспокоїв, а потім сказав усім дівчатам і молодицям, що вони вільні. Радісний крик і гомін знявся в покої, всі поспішилися вийти з неволі.

Через півгодини Нечай послав вельможного власника замку яко бранця до гетьмана, а сам сів з козаками бенкетувати за ті самі столи, за якими ще так недавно сиділо пишне панство.

Богун незабаром покинув той бенкет і, поставивши разом з Морозенком варту навкруги міста, ліг спати біля замку, в садку; Нечай же звелів повикочувати з панських льохів усі кухви з горілкою й вином та почав частувати всіх — і козаків, і селян.

— Пийте, пани-брати! — гукав він. — Пийте, гуляйте! Пийте за вашу волю, за щастя неньки України й за славу нашого гетьмана Богдана!

— Нехай живе Україна! — гукали на те козаки. — Забудемо свое лихо! За здоров'я славного Нечая!

Пив Нечай, і гуляв, та товариство частував, а на очах у нього все стояла красуня Пріся... І що більше він пив, то все дужче його до неї вабило.

Незабаром на майдані з'явиаися музики, козаки почали танцювати, а Нечай вийшов непомітно з замку і сказав показати йому хату Мельнички Прісі.

Вернувшись додому після визволення з замку, Пріся не спала та все думала, як то теє все сталось, що вона вже удовою побачила милого їй з дитячих літ Данила.

Аж ось застукотів хтось у двері. Пріся метнулася туди і радісно привітала Нечая.

Для дорогого гостя у молодиці знайшовся той добрий, давній мед, що вона так пильно переховувала од польських жовнірів, і, посадовивши свого бажаного до столу, вона почала його частувати.

Славний козак та молода вдова довго розмовляли любо та весело, згадуючи свої молоді літа; далі ж Пріся засмутилася і, схилившись до козака, спитала:

— Чому не взяв мене за себе, як дівчиною була, та помандрував до Січі? Чи я ж тебе не любила? Чи, може, тобі не люба була?

— Чи для мене ж, горличко моя сизокрила, шлюб? — одповів козак. — Чи для мене ж тепла хата та м'яке ліжко? Не такий я собі вдався: гостра шабля — то моя вірна дружина; темний байрак — то моя хата; зелена травиця — то моя постеля! Невже ліпше було б, коли б я з тобою одружився та й покинув тебе? Отже, й тепер не можу одружитися з тобою, хоч ти мені й до сподоби, — бо в нас тільки що починається війна з ляхами і буде війна затяжна й затята!..

Пріся заплакала, а козак почав її голубити та розважати... і розважав, аж поки вона знову не глянула на нього весело:

— Ну, — сказала Пріся крізь сльози, — хоч не судилося мені бути за тобою, а проте, кохатиму тебе довіку...

Аж три дні гостював Нечай у Прісі. Дарма Богун двічі приходив умовляти його, щоб рушати далі, — не схотів Нечай: "Мені, — каже, —

тут любо, — чого я піду з цієї привітної хати". Тільки на четвертий день він схаменувся, — убрався як годилося, узброївся і виїхав до козаків на своєму вороному коні.

Полуян та Морозенко зустріли Нечая непривітно. Вони, як і Нечай, були запорожці, а запорожцям заборонено було знатися з жіноцтвом.

— Чи не забув ти, козаче, — звернувся до Данила суворий Полуян, — про те, що на Січі роблять тим, хто стрибає у гречку?

— Добре пам'ятаю! — весело одповів Нечай. — Киями б'ють на смерть — от що! Бийте й ви мене, панове товариство, коли така воля!

— А що ж ти думаєш? — обізвався Морозенко, закручуючи свої довгі чорні вуси. — Думаєш, що як ти Нечай, так задля тебе ми будемо запорозькі звичаї ламати? Ні, голубе, те дарма! Так одчухраємо киями, що більше вже й трави не топтатимеш!

Почувши, що гомонять запорожці, селяне й міщане з Красного заступили Нечая й загомоніли разом:

— Не дамо бити Нечая! Він наш земляк й наш оборонець! Немає од нас йому догани за те, що погуляв з удовою, — вони ще змалку любилися!

Після того Морозенко й Полуян розсердилися і, підмовивши кількох товаришів, поїхали на південь збирати собі окремий загін повстанців, а побратими Нечай та Богун, вийшовши разом з Красного, теж скоро розлучилися: Богун пішов піднімати повстання аж понад Дністром, а Нечай пішов понад Бугом.

III

Два місяці після того Нечай та Богун нарізно билися з поляками. Вони узброювали селян, навчали їх військового строю, добували з ними польські замки та вибивали хоругви польського війська, що були по великих, містах. Коли в них під рукою ставало війська більше, ніж було треба, вони поділяли його на два або й три загони, доручаючи кождий загін якомусь доброму товаришеві, досвідченому в військовій справі. До тих загонів знову приставали узброєні люде, бо чутка про повстання розійшлася вже по всій Україні. Нові загони знов поділялися й знову наростали, і так воно йшло, аж поки вся молодь узброїлася й поробилася козаками, а в країні не лишилося нікого з ворогів.

Аж ось прийшов наказ від гетьмана Богдана Хмельницького, щоб усі козацькі ватажки якнайшвидше збиралися до його під Білу Церкву, бо поляки прочуняли вже після Корсунського бойовища і зібрали на козаків нове військо.

І от по слову гетьмана посунули до Білої Церкви цілими річками козацькі загони — з возами, з усяким запасом та зброєю.

Зійшлися під Білою Церквою й побратими Богун та Нечай, прибули туди й Перебийніс з Небабою, а коли зібралися й останні загони, то все велике українське військо під приводом гетьмана Хмельницького посунулося до Пиляви. Там стояло велике польське військо, 60 тисяч вояків, бенкетуючи та вихваляючись своїм завзяттям. Бувши в такому великому числі, польські вояки були певні, що переможуть козаків, а проте, як тільки українське військо з Хмельницьким наблизилось до поляків, а козаки Перебийноса, вивернувши кожухи, ускочили в польський табор та гукнули "Алла, Алла!" — щоб поляки подумали, ніби то набігли татари, польські верховодарі покинули своє військо й повтікали, переодягшись селянами, слідом же за проводарями кинулося врозтіч і все величезне польське військо, покинувши Хмельницькому і гармати, й харчі, і великі скарби.

Пішли звідтіля побратими Нечай та Богун з гетьманом і далі, були під Львовом і Замостям, потім винищували поляків та жидів на Волині,

билися під Збаражем та Зборовом. За ввесь час далеких походів Нечай уславився своєю запеклою вдачею, а Богун розумними порадами.

Під Зборовом Хмельницький так притиснув своїм військом польського короля, що вже йому не було порятунку, але гетьман не схотів узяти його в полон і згодився на замирення.

Скінчилася славна війна, і здавадося, що Україна стала вільною та незалежною ні від кого, та тільки вийшло по-іншому: по Зборовській умові Хмельницький згодився, щоб не всі люде, хто схоче, були козаками, а щоб козаків було тільки сорок тисяч; щоб на Україну знову повернулися польські пани та щоб Волинь, Галичина й Поділля знову підійшли під польську владу.

Довідавшись про Зборовську умову, козаки почали нарікати на гетьмана, що він зрадив Україну, а найбільше за всіх нарікали на нього Нечай та Богун, — вони нізащо не хотіли пристати на ту умову.

— Хто дав тобі силу звоювати Польшу, як не селяне? — гукав на раді Нечай до Хмельницького. — По чиїх кістках дійшов ти до Зборова? Тепер же, взявши силу, ти про поспільство вже й забув?

Не мовчав і Богун:

— Ти посилав нас по селах та по містах піднімати людей, обіцяючи всім волю, а де ж вона, та воля, поспільству, коли ти згодився знову пустити на Вкраїну панів? Виходить, що ми, повіривши тобі, дурили своїх братів?!

— Кого ж ти визволяв? — гримав знову Нечай. — Себе чи Україну? Казав, що — Україну, і вона повірила тобі, а взяв волю собі та старшині! Не гетьман ти, а зрадник!

Хмельницький дуже розлютувався на побратимів за образливі речі, а на Нечая намірився був своєю булавою, але, згадавши, що побратими були найвірнішими його помічниками й здобули собі великої слави, він перетерпів ту образу, а побратимів призначив полковниками на польську границю: Нечая — Брацлавським полковником, а Богуна — Вінницьким.

Побратими сіли по своїх городах, упорядкували свої повки, оповістили селян, що всі вільні від панів, дали один одному обіцянку не вважати на Зборовську умову і не пускати на землі своїх повків нікого з панів. Вони й додержували свого слова: коли виперті під час повстання пани почали вертатися з Варшави та з Кам'янця на Вкраїну, простуючи поуз Вінницю або Брацлав, Богун та Нечай завертали їх назад, погрожуючи карою.

Пани жалілися на побратимів королеві, а той писав Хмельницькому, але гетьман не вважав на те, бо й сам уже бачив, що зробив помилку в Зборовській умові.

Бачивши таке становище, польський гетьман Калиновський, що мав теж маєтки на Вкраїні, зібрав чимале військо й рушив на Вкраїну, щоб силою прокласти туди шлях панам.

Про те, що поляки знову йдуть з військом на Вкраїну, раніше за всіх довідався Нечай. Щоб перепинити Калиновського, він зібрав наспіх кілька сотень з свого повку і рушив назустріч полякам під Бар. Шлях з Брацлава на Бар ішов саме поуз Красне, де кілька місяців перед тим Нечай добув замок.

Жваво підходили козаки до Красного. Попереду йшли музики, — грали сопілки та гули бубни, — а далі довгою гадюкою простягалися по шляху козацькі сотні, виблискуючи проти вечерового сонця гострими списами. Попереду всіх, на вороному коні, їхав у червоному жупані, з широкими вильотами, сам Нечай.

Назустріч козакам з Красного вийшли мало не всі мешканці, а між ними, в празниковому вбранні, в намисті та в дукачах, вийшла й красуня Мельничка, Пріся, Нечаєва приятелька.

Як побачила свого милого, — білою рученькою його привітає, карими очима сміється-грає, чорними бровами моргає...

Забув Нечай через неї й про ворогів — обернувся до сотників:

— А що, панове, чи не одпочити нам у Красному?

— Добра річ, пане полковнику! — одповіли сотники. — Далеко ліпше переночувати в місті, ніж у лісі. До того ж уже масниця зайшла, — може, десь з'їмо млинців або вареників.

Нечай зліз з коня і вдався до свого найлюбішого сотника Шпака:

— Так ми тут, товаришу, ночуватимем, а ти, Шпаченку, візьми півсотні козаків та їдь далі, до Ворошилівки, і там чатуй, — якщо йтимуть ляхи, то зараз мене сповісти.

Як увійшло козацьке військо в Красне, віддав Нечай коня своєму джурі, Петрикові, дав розпорядок та й пішов до Мельниччиної хати.

Пріся радо приймала його; з'явилися в неї на столі й мед, і вино, й оковита, а до того й млинці, й буханці. Поприходили свояки та сусіди.

Вдарив Данило шапкою об лаву та й почав гуляти. Прогуляв ніч — нічка коротенька, гуляє й день та ще ніч...

На третій день, на пущання, прийшли до полковника два сотники, Кривенко та Степко, та й кажуть:

— А що, пане полковнику, чи не час нам рушати далі?

— А за яким лихом нам поспішати? — одповів Нечай. — Ще вспіємо посікти ворогів на капусту! Нехай ще побенкетують уостаннє, та й ми тут, масницею, погуляємо. Наливай, пані господине! — весело вдався він до Мельнички. — Частуй гостей!

Пріся частувала, гості пили, млинцями заїдали, а на відході мовили:

— Ну, бувай здоров, пане полковнику! Гуляй собі на здоров'ячко, та тільки держи коня в сідлі, а шаблю при боці, бо гляди, коли б ляхи не накрили нас мокрим рядном!..

— От така ловись! — скрикнув Нечай. — Та у нас же в залозі Шпак чатує. Адже він добрий товариш — перестереже!

Минув день... От уже й ніч надворі, — гуляє Нечай, мед-вино поставцем кружляє, а того й не знає, й не відає, що вже ворог його Калиновський з'єднав своє військо з військом Ланцкоронського, обступив з усіх боків Ворошилівку, вбив Шпака і вирізав усіх його козаків до одного, так що вже нема кому подати полковникові про ляхів звістку... Не почуває славний козак Нечай і того, що велике польське військо, мов чорна хмара, обступає Красне, що вже повбивали ляхи й порізали всіх його вартових біля брам і ввійшли вже в місто...

Аж ось чутно якийсь гомін, під вікнами хтось біжить. Ускочили знов у хату сотники Кривенко й Степко разом з Нечаєвим джурою Петриком:

— Що ж ти, Нечаю, п'єш та гуляєш?! Вже ляхи в місті!! Одчинив Нечай кватирку, прислухається... Аж справді — коні тупотять, і брязкіт зброї чути...

— Утікаймо, полковнику! — радять сотники. — Ще є час. Подамось назад, та з'єднаємося з останніми нашими сотнями, та Богунові звістку подамо, щоб помочі дав, бо ляхів удесятеро більше, ніж нас!

Вдарив спересердя Нечай по столу перначем:

— Щоб ото козак Нечай утікав?! Щоб я козацьку славу під ноги топтав?.. Не бути тому! Веди, джуро, мого вороного!

Вибіг Нечай з хати, аж ляхи вже вулицею йдуть. Немає часу сідлати коня, — скочив на неосідланого.

Тільки витяг Нечай з піхов шаблю, — знову став веселий, гукає:

— Та й до біса їх, вражих ляхів, — буде на чому шаблі погуляти! Ану, хлопці, дамо ляхам чосу!

Кинувся Нечай ворогам назустріч; махнув з правого плеча, — упав хорунжий, а за ним прапор польський до ніг Нечаєвому коневі.

Кинулися за Нечаєм і сотники, до козаків гукають:

— Гей, братця, допоможім полковникові!

А козаки вже вихрем летять за своїм улюбленим ватажком, ворогів шаблями упень рубають.

Люто бився козацький ватажок Нечай з своїм товариством. Не встояли ляхи проти козацького наскоку і подалися геть з міста за браму.

Нечай з козаками погнався за ворогами. Лихо було тому, кого здоганяли...

Аж ось доганяє Нечая його вірний джура Петрик, котрого ще малого сироту взяв Нечай до себе у навуку. Він нарікав на себе й хвилювався з того, що полковник був на неосідланому коні, і ввесь час тепер був біля нього.

— Пане полковнику, пожежа у місті! Ляхи з другого боку зайшли і підпалили кілька хат! — гукає Петрик.

Справді, Калиновський скористався великою силою свого війська і послав пана Косаковського з кількома тисячами жовнірів вдарити на козаків ззаду

— Ах, лиха година їх нагнала! — скрикнув Нечай, спинивши коня.

Побачивши, що Красне горить уже у кількох місцях, Нечай зрозумів, що вороги оточили його кругом і що йому несила їх перемогти, проте, щоб розважити козаків, він почав жартувати:

— Ну що ж, діти! Видніше буде рубатися!

Нечай кинувся туди, де була пожежа, та, на лихо, кінь його спотикався й падав на купи трупу. Не маючи під собою сідла й стремен, Нечай якось не всидів і, коли кінь упав навколюшки, перекинувся через коневу голову. Тим часом ті поляки, що втекли були за браму, вже знову почали насідати на козаків, і, коли Нечай підвівся з купи трупу та сідав знов на коня, ворожа куля влучила йому в плече. Побігла з козака гаряча кров, покропляючи такий, як і вона, червоний жупан полковника.

— Чортзна-які кулі в ляхів! — жартує Нечай. — Неначе чміль укусив!

Не вважає Нечай на поразу — вихором літає від пожежі до пожежі, від брами до брами, і скрізь, де тільки збігався він з ворогами, виростали купи ворожого трупу.

Аж ось серед пекельної січі вдруге впав навколюшки Нечаїв кінь, і вдруге звитяжець Нечай перелетів коневі через голову, та ще й так, що впав прямо до ніг ворогам. Загукали з радощів поляки, а один навіть устиг влучити полковника шаблею по плечах. У ту ж мить Нечай був на ногах і зняв з плеч голову харцизові. Тим часом козаки заступили полковника, і він знову скочив на коня і знову кинувся в бойовище, не помічаючи, як кров точилася з його вже двома цівками.

Так минала хвилина по хвилині, година по годині; скінчилася довга, пекельна ніч, і почався тяжкий день, а бойовище не припинялося. Проте дедалі ляхи все дужче натискали на козаків, переміняючи втомлених своїх жовнірів на свіжих, а сила козацька все зменшувалася, бо в козаків підмоги не було.

Щоб не розбивати війська на дрібні купки, Нечай зібрав усі сотні до майдану і тут знову впорядкував їх до бою. Невеликі вже були Нечаєві сотні, і щохвилини танули вони, проте міцні були вони духом, як і їх ватажок.

— Не посоромимо, пани-брати, козацької слави! — гукнув Нечай до козаків. — Раз мати на світ породила, раз і вмерти!

І почалася знову смертельна січа. Кров козацька й лядська, кров братів, що стали найлютішими ворогами, збіглася тепер докупи і червоною річкою бігла поуз замкову браму... Нечай здобув ще три рани. Кров залила йому всю одежу й закривавила коня. Міць покидала його, могутня рука слабшала, і шабля, вірна його дружина, почала здаватися йому важкою... Проте він бився ще, як поранений лез, все лютіше й лютіше...

— Діти мої любі, товариші вірні!.. — гукнув Нечай ще раз. — Стійте за волю до загину!.. Хоч живі не будемо, так слави добудемо!

У цю мить, серед пекельної січі, близько Нечая пролунав постріл, і славний козак почав схилятись головою до щт свого коня, поливаючи кров'ю його збиту гриву. Ворожа куля влучила полковника під серце... То пан Доброцеський, пробираючись під барканами, вистежив таки, коли Нечай наближавсь до тину, і вбив його з мушкета.

Не дали козаки своєму полковникові впасти додолу, підхопили його на руки й понесли до замку.

— Товариші мої вірні! — надсилу стиха казав Нечай. — Уклоніться неньці моїй старенькій... Перекажіть, щоб не побивалась, бо на тім світі всі зійдемося... Та й ви, діти мої, не вдавайтеся в тугу... Скільки не живи, а помирати треба, то ліпше вмерти за волю своїх братів, за славу неньки України, аніж гинути нікчемними хлопами від ганебних канчуків...

З тим вийшла душа з могутнього тіла козацького звитяжця, і козаки принесли в замкові покої тільки ледве тепле тіло його.

Три дні й три ночі билися ще козаки з ляхами біля замку і в самому замку. Наостанку, коли вже не було кому оборонятись, поляки вбігли натовпом у замкові покої.

Саме під ту добу у замковій церкві стояла труна з тілом славного Нечая, і два православні попи правили по йому панахиду серед плачу й ридання жінок та дітей, що збіглися в замок під страшну годину.

Побачивши, що робиться в церкві, розлютовані поляки вихопили з рук у попів хрести, а їх самих почали бити. Даремне попи й всі люде просили панів узяти викуп за Нечаєве тіло золотом та дозволити поховати його з пошаною, як належить славному лицареві.

— Ні, не буде сього! — гукали пани. — Цей проклятий хлоп-схизматик поруйнував наші маєтки. Він лютий ворог наш. Порубаємо його тіло на шматки та кинемо псам на сніданок!

Пани з лютістю скинули Нечаеву труну геть набік і, викинувши тіло на підлогу, почали сікти його шаблями на шматочки, коли тут несподівано кинулася до них Пріся Мельничка і, мов божевільна, почала вириватиз рук шаблі, гукаючи несамовито:

— Вбийте мене! Вбийте раніше мене!

— Наречена Нечаєва! — сказав хтось, і це зрятувало її од смерті.

Польські вояки зв'язали її й послали до Калиновського.

Про тіло ж Нечаєве зважили так:

— Собаки не їстимуть його! Краще повкидати ці шматки в річку!

Так і зробили. Тільки коли складали порубане тіло козакове в мішок, то голова Нечаєва десь зникла, і, хоч як її розшукували, а так і не знайшли...

IV

Того ж дня, як вороги знущалися над тілом славного Нечая, до города Вінниці біг конем молоденький хлопець у польському вбранні. Він сидів охляп на коні і, придержуючи однією рукою біля боку торбу, другою скільки духу гнав коня.

Вбігши в місто, він попростував до полковничого будинку. Вартові біля будинку пізнали, що той хлопець був джура полковника Нечая, Петрик, і впустили його просто до Богуна.

— Пане полковнику! — ледве дихаючи, почав Петрик, ставши перед Богуном. — Ти нічого не знаєш, не відаєш: вже ж твого побратима, славного Данила Нечая, на світі немає!.. Його біле тіло вороги порубали

на дрібні шматочки і вкинули в річку під лід. Увесь повк Брацлавський загинув у Красному; тільки я врятувався — через те, що переодягся в оце вбрання польське... Я привіз з собою... голову славного полковника!.. — Голос у хлопця затремтів од сліз, у горлі стисло...

— Голову? — спитав Богун, жахнувшись. — Ти ж кажеш, що ляхи порубали і вкинули Нечаєве тіло в річку?..

— Так, пане полковнику! — одказав хлопець. — Та тільки голову я одрятував: я, перебраний, вільно увійшов у замок саме тоді, коли Нечаєва наречена однімала у панів його порубане тіло. Під час колотнечі я непомітно вхопив голову свого названого батька, сховав її під полу, виніс і привіз тобі, щоб хоч голову поховати як годиться...

— Де ж... голова?..— спитав зрушений Богун.

— Ось!.. — одказав хлопець і витяг з торби голову Нечаєву.

Богун охнув, тяжко вражений:

— Це він! Це побратим мій Данило! — скрикнув вінницький полковник, коли Петрик постановив голову перед його очі. Голова була мерзла, бо саме був місяць лютий і стояли добрі морози.

Подивився Богун на товаришеву голову, перехрестився... та й похилився. Лютий жаль узяв його за серце!

— Чому ж ти, братику мій нещасний, — говорив він немов до себе, — не подав мені звістки про ворогів? Я подав би тобі помочі, і не загинув би ти передчасно... Говори, джуро, все, як сталося це лихо.

Петрик розповідав про все, що бачив і чув.

Вислухавши тяжкі вісті, Богун одвіз Нечаєву голову у монастир, що стояв біля Бугу, і наказав ченцям зараз правити по душі славного козака панахиду. Далі він послав по писаря, щоб написати гатьманові про наскок ляхів і просити помочі, а осавулові наказав послати по всіх сотнях звістку, щоб усі збиралися до Вінниці.

Другого дня відбувся почесний похорон Нечаєвий. На цвинтарі біля монастиря викопали яму; з одного боку стало, кілька сот козаків з мушкетами, а по другому боці мало не всі мешканці з Вінниці. Коли скінчилася у церкві одправа, Богун і сотники винесли на плечах труну з головою Нечаєвою і почали спускати її в яму. Попи заспівали "вічну пам'ять", а козаки без ліку палили з мушкетів на честь славному лицареві козацькому.

Після того, як яму засипали, Богун голосно сказав:

— Пером тобі земля, побратиме мій Данило! Поклав ти свою голову за волю неньки України і придбав собі й усьому козацтву невмирущу славу! Спи спокойно і будь певний, що товариство козацьке за тебе помститься!

Поховавши побратима, Богун почав готуватись до війни з ляхами. Він знав уже, що в Калиновського й Ланцкоронського війська удесятеро більше, ніж у його, оборонити всю Вінницю своїм повком він не зможе, а тільки вигубить своє військо. Одначе й покинути Вінницю він нізащо не хотів, бо тим способом відчинив би двері Калиновському до руйнування всієї України. Через те Богун зважив лаштувати до бою монастир і засісти там усім повком, поки гетьман подасть помочі.

Монастир стояв на острові річки Бугу, і підійти до його полякам можна було тільки льодом. Перше всього Богун надумав трохи зменшити польське військо, щоб легше було з ним змагатись. З цією метою він звелів попрорубувати уподовж річки великі ополонки і через

ніч, коли ополонки пришерхли од морозу, притрусив їх соломою та снігом.

Через кілька день до Бугу наблизився Ланцкоронський з половиною польського війська, Калиновський же лишився трохи позаду. Щоб заманути поляків у ополонки, Богун з двома сотнями вийшов Ланцкоронському назустріч за Буг і, наказавши козакам трохи постріляти з мушкетів, кинувся мовбито тікати до монастиря, обережно обминаючи ополонки.

— А, прокляті хлопи!.. — гукав услід козакам Ланцкоронський. — Злякалися? Буде й вам те, що було вашим братам у Красному!

І він з кількома хоругвами найкращого війська кинувся наздоганяти Богуна. Великою лавою бігли польські вояки льодом — простісінько на ополонки!.. Враз затріщав тоненький лід під вагою, під людьми та кіньми, і мало не всі польські вояки опинилися разом з кіньми у воді. Багатьох з них підхопила бистрина, і вони враз пішли під лід; інші ж билися у воді, топили коней своєю вагою і хапалися за кригу, намагаючись вилізти; проте, дуже мало хто врятувався. Тільки ті вояки польські, що не встигли добігти до ополонок, лишилися цілі і, витягши з ополонки свого необачного гетьмана Ланцкоронського, подалися з ним назад до свого війська.

Почувши, що Богун вигубив найкращі хоругви польського війська, Калиновський запалився і приступив до Вінниці всім військом. Зразу він обступив монастир і почав його штурмувати; але козаки дали йому добру одсіч.

Побачивши, що козаки стоять міцно, Калиновський одійшов трохи од монастиря, поробив окопи і почав бити монастир з гармат. Але Богун і сього сподівався та зарані наготовив кілька сот лантухів з піском, щоб гасити ворожі бомби та закидати у пробитих стінах дірки.

Так минув цілий тиждень; Калиновський, побачивши, що козакам діється мало шкоди від його гармат через те, що вони далеко, присунувся з тими гарматами ближче. Тоді Богун, щоб не дати польському війську зруйнувати монастиря, зробив серед ночі з двома сотнями козаків несподіваний на ворогів наскок. Польське військо саме спало, і через те в йому зчинився великий шарварок. Поки Богун на чолі однієї своєї сотні рубався з поляками, друга його сотня попсувала ворожі гармати, а поки поляки прийшли до пам'яті та впорядкувалися до оборони, то вже Богун зібрав своїх козаків і повернувся до монастиря.

Щоб помститись, Калиновський на другу ніч наказав війську несподівано напасти на монастир. Він сподівався, що після вчорашньої перемоги козаки гулятимуть; одначе Богун з козаками сам щоночі пильнував на башті. Отож він і побачив, що ляхи нишком обступають монастир... Тоді Богун навмисне звелів вартовим не стріляти і вдавати, неначе вони сплять, а сам тихо підняв увесь повк і поставив козаків поза стінами.

Зрадівши, що козаки сплять і не стріляють, поляки почали приставляти до стін драбини і натовпом підійшли до брами; але тільки що вони полізли по драбинах, як на їх враз полетіло з стін каміння й цілі колоди, і засвистіли кулі. Під стінами монастиря зчинився страшенний шарварок — і, як морська хвиля відбігає од міцних скель берега, так і ляхи відшахнулися од монастирських стін.

Та й це не минулося польському військові, бо зараз Богун з кількома сотнями вершників вибіг з-під брами, доганяв ворогів і рубав їх.

Прогаявши під Вінницею ще два тижні і бачачи, що Богун нічого не боїться та мало не щоночі робить на переднє польське військо наскоки, Калиновський надумав згубити його тим, від чого загинув Нечай, і послав до його посланців, а через тих посланців вихваляв Богунове звитяжство і передав у дарунок козакам десять кухов горілки, а самому

полковникові красуню Мельничку, бо ту Мельничку Калиновський забрав з Красного й возив з собою.

Богун подарунки прийняв і з своєї руки просив передати від його Калиновському сто коней, тих самих, що козаки повитягали з ополонок.

— Вклоніться від мене його ясновельможності, — сказав Богун наприкінці посланцям, нишком сміючись, — та перекажіть, що подаровану горілку мої козаки питимуть тоді, як польського війська вже не буде на Вкраїні.

Посланцям не дуже-то сподобалась така подяка, однак треба було з тим вертатись до свого табору.

Тільки посланці вийшли, як Пріся, що ввесь час стояла біля дверей, зап'ята чорним запиналом, впала до ніг Богунові, ридаючи:

— Зарубай мене, славний козаче, своєю шаблею або звели скарати на шибениці! То ж через мене загинув твій побратим Данило, бо загостювався в мене! Несила мені тепер жити на світі!.. Лихо мені — я кохала його з малих літ!

— Устань, удово! — спокійно сказав Богун. — Якщо ти любила Данила, то Бог тобі й простить. Не ти, а сам Данило згубив себе своєю необачністю. Живи тут у монастирі, поки скінчиться війна, а тим часом обміркуєш, як тобі жити далі. Хоч ти й "подарована" мені, як бранка, та звісно ж — я вертаю тобі волю!

Мельничка вклонилася Богунові й одказала:

— Не буду я думати довго, пане полковнику, як мені жити далі: я піду до старої Нечаїхи; біля неї я росла з дитячих літ, тепер доглядатиму її до самої смерті.

Богун на те сказав:

— І добре ти надумала, чесна вдово! Се твоїй душі буде найліпша спокута; Нечаєву ж матір, вже заради її славного сина, годиться шанувати й доглянути при старості. Іди з Богом!

Щоб віддячити Калиновському за його лукаві подарунки, Богун тієї ж ночі перейшов з трьома сотнями козаків за Буг і вскочив у табір самого Калиновського. Як Божа кара, крутився він по ворожому стану, рубаючи й з правого, й з лівого плеча та шукаючи самого Калиновського, щоб стятися з ним у почесному герці. Тим часом польські вояки потроху впорядкувалися і, роздивившись, що козаків обмаль, почали оточати їх колом.

Усіявши ворожий табір трупом, Богун гукнув козакам повертати до Бугу. Всі повернули назад, але поміж возами й наметами ворожого табору козаки розпорошилися, і незабаром Богун помітив, що лишився сам. Се помітили й поляки і, пізнавши Богуна, кинулися натовпом доганяти його.

Одбиваючись од ляхів шаблею з усіх боків, Богун через хвилину був уже біля берега, коло Бугу, аж тут навперейми йому забіг польський хорунжий Рогальський з десятком жовнірів, і один з них вдарив своїм конем прямо у груди Богуновому коневі, навіть вже підняв над козаком свою шаблю...

Та не такий був Богун, щоб його вбити простому жовнірові! Голова самого жовніра покотилася від Богунової шаблі раніше, ніж шабля ворожа доторкнулася до голови полковника. Проте ця перешкода трохи затримала Богуна, бо Рогальський, падаючи, вдарив його держалном від корогви по голові, а два польські вояки з радісним криком схопили його ззаду за руки, щоб стягти з коня та живцем притягти до Калиновського на муки та на ганебну страту, — і загинув би другий славний козацький ватаг, — та не стерявся Богун, і не схибла його міць: метнув він

могутніми плечима, і обидва вороги, як груші з дерева, попадали з коней; сам же полковник, здавивши коня острогами, вихопився з ворожого натовпу й вибіг на лід.

Здавалося, що славний козацький ватаг уже вирятувався, але смерть ще раз махнула своєю косою у його над головою: розпалений січею, Богун забув про свої ополонки, а вони й досі не замерзли, бо вже починалася весна. Згадав він про них тільки тоді, коли кінь його вже завалився. Проте й у цій пригоді не стерявся Богун, а, покинувши стремена, щоб не заважати коневі, почав він плавати біля нього, держачись тільки за гриву.

Радісні гуки та глузування залунали з польського боку, і вороги знов уже бігли до ополонки, щоб захопити Богуна бранцем. Та, на щастя, добрий кінь його, почувши, що на йому немає ваги, враз вихопився на кригу, а разом з ним, держачись за гриву, виліз і полковник. Тим часом Богунові козаки, роздивившись, що між ними немає полковника, вже бігли від монастиря назад і, радо вітаючи свого славного ватага, підхопили його и помчали з ним до козацького пристановища, до монастиря.

Другого дня, коли до Богуна зібралися сотники, він весело жартував:

— Добре вчора скупали мене ляхи в ополонці! Отже, щоб часом не хвалилися вони та не гадали, що я їх налякався, треба сеї ночі знову дати їм себе взнаки!

І він таки й справді знову показав себе ворогам: знову зробив несподіваний наскок і вигубив скілька сот ворожого війська.

Місяць минав, як Богун був в облозі. За цей місяць чимало вигубив він польського війська і дуже втомив ворогів своїми наскоками. Хоч для Калиновського втрата в війську й не дуже була помітна, бо до його все підходила свіжа поміч — то з-під Кам янця, то з-під Станіславова і навіть

з Варшави, — та все ж таки давнішого войовничого запалу у польському війську не було.

Одначе довідавшись, що до Богуна йде підмога, Калиновський, щоб не покинути Вінниці, не здобувши завзятого полковника, знову кинувся штурмувати монастир; та тільки й сей раз витримали козаки і дали таку одсіч, що навкруг монастиря лишилися купи ворожого трупу.

Ще не скінчилося це бойовище, як з монастирської дзвіниці побачили козаки, що йде до їх поміч. То йшов з своїм повком уманський полковник Глух.

Незабаром Богун почув пальбу з рушниць і козацьке вигукування. Козаки, уманці, увійшли у ту частину Вінниці, що звалася Нове Місто; однак, прилучитися до Богуна вони не мали змоги, бо поміж Новим Містом і монастирем стояв з військом Ланцкоронський; вибити ж Ланцкоронського звідти Глухові було трудно, бо треба було переходити річку, а лід уже завалювався.

Прождавши ще день і не діставши від уманців помочі, Богун вийшов з монастиря і вдарив на ворогів усім своїм повком. Молодецький був той наскок, і вороги не встояли: передні їх хоругви почали тікати шляхом до Бара, Калиновський та Ланцкоронський кинулися слідом, неначеб на те, щоб завернути втікачів, але й самі вже не верталися; військо ж, довідавшись, що проводарі втекли, подалося й собі геть з міста.

Богун захопив усі польські гармати, всі вози з награбованим добром і як шуліка полетів за поляками.

— Віддячимо, пани-брати, за славного Нечая! — радо гукали козаки і чимдуж гнали ворогів.

Два дні гнав Богун поляків, лишивши на шляху мертвими більше двох тисяч їхнього війська, і тільки на третій день, коли потомлені козацькі коні не мали вже сили бігти, він повернув до Вінниці.

V

Тихо під'їздив Богун до Вінниці на чолі свого повка, втомленого завзятою, щоденною боротьбою з ворогами. Він знав, що на тому, що сталося, боротьба не скінчиться... Знав, що поляки не зречуться України, бо Україна була дуже дорогою частиною польського королівства і з неї поляки мали багато пожитку. Богун знав, що Україні треба готуватися ще до затяжної, рішучої боротьби з Польщею... І чоло славного козака оповивали думки про те, чи витримає ту боротьбу Україна... Але тим часом перемога була на козацькому боці.

— Слава Богунові, слава! — гукали уманські козаки, підходячи до Богунового війська.

Все поле перед Вінницею було вкрите козаками й міщанами та селянами. Всі радо вітали полковника, підкидали вгору шапки, палили з рушниць і гукали:

— Слава Богунові, слава довіку!!